

Тетяна ФАЙНИК

ПИТАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ЗАСАД НАРОДНОГО БУДІВНИЦТВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПАВЛА ЧУБІНСЬКОГО

Tetyana FAINYK. The Problem of World-Viewing Principles in Traditional Folk Building at P.Chubynsky's Studies.

Серед зібраних П.Чубинським матеріалів є такі, що цікаві для вивчення світоглядних засад народного будівництва. З наведених ним матеріалів постають народні уявлення про світобудову, про віру в одухотворення всієї природи, її персоніфікація. Він фіксує народну звичаєвість, що супроводжувала будівництво житла. Є в записках і побутуючі серед народу сентенції щодо поведження людини по відношенню до окремих конструктивних елементів будівлі. П.Чубинський доводить, що у ході тривалі духовно-природної практики формується етнічне осердя нації.

Світоглядні уявлення, що становлять серцевину традиційної культури кожного народу, були і залишаються в полі зору дослідників-народознавців. Вони розкривають глибинні найсуттєвіші і найпотаємніші джерела виникнення й розвитку різних явищ духовного і матеріального буття кожного народу, його правдивої історії. Уявлення про будову світу, місце людини і оточуючих її предметів у ньому, зафіксовані у міфах, легендах, віруваннях тощо, проливають світло на філософію націй і народностей від найдавніших часів, що дає можливість судити про час їх розселення на земному просторі, про впливи і взаємовпливи культур народів-сусідів, їх давність і значущість. Про давність і самобутність культури українського народу, її виразність, що постає в міфах і легендах, які привертати увагу видатних вчених,

з гордістю зауважує В.Гнатюк: “І коли Ви переглянете слов'янську мітологію – чи Михаля, чи Нідерлього, побачите, що найбільша частина матеріалу, на яким вони опираються, наша українська”. Про це він пише Івану Панькевичу в червні 1923 р.¹

Досить велику зацікавленість до народного світогляду виявив Павло Чубинський. Зокрема, серед зібраних ним матеріалів є такі, що є цінними для нас з точки зору вивчення світоглядних засад народного будівництва.

З наведених П.Чубинським матеріалів постають народні уявлення про світобудову, про потребу усвідомлення кожним при організації свого найближчого життєвого простору, у першу чергу житла, дотримуватись тисячоліттями встановленого ладу взаємовідносин поміж ними. У залежності від місцезнаходження цього найближчого життєвого простору на планеті у кожного – своє розуміння, своє бачення у близьких для кожного барвах і образах. Тут принагідно наведемо слова сучасної української письменниці Марії Влад, яка почерпнула свою мудрість про народне будівництво від своїх пращурів: “Як будується хата? Та так, аби було в ній добре жити – відповідь кожен. І піч, і комин, і жердка для убрання, і лави, і стіл, і колиска – все на своїм усталенім місці, як у кожнім житлі людським. Так то так, але ж від першої підвалини до останньої дошки, валька, сніпка українська хата особлива, бо подібно до своєї споруди-оселі, українці збудували свій світ, усесвіт. До усього дотягнулася прудка народна гадка – здогадка: нема нічого такого на землі й на небі, щоби його не сягнула, не осмислила, не встаткувала глибинна мудрість вишліфуваного в часі покоління виміру. І воно вже вічне, бо люди ним здавен користуються. Отже кладу хату згори, а не звикле – знизу, як світ будувався – згори, український космос”².

В записках П.Чубинського ми знаходимо властиві українцям розмірковування про небесний простір, про співвідношення людських дій і подій до сил небесних: “Це що ми бачимо над собою

¹Кирчів Р. Міфологія Володимира Гнатюка // Гнатюк Володимир. Нариси української міфології.– Львів, 2000.– С. 7–37.

²Марія Влад. Стрітенне. Книжка гуцульських звичаїв і вірувань.– К., 1992.– С. 10.

синє, да це ще ни небо, а це облоки, а те, що ходить попод облоками, до то хмара, така густа, як холодець: вона часом падає на землю... Синих облоків є аж сим, а восьме вже справедливе небо, де сидить Бог на золотим крисли і янголи літають. Справдливе небо не синє, а червоне, як коли да воно розчиняється, тільки на яку-небудь оказию: на войну, або на помиряк, або на голод”³. Мабуть, у зв’язку з цим обумовлений звичай в українських хатах вище долівки наносити на стінах червону лінію-облямівку – знак вогню.

Ще на нижчому розумовому рівні людина підсвідомо навчилася поєднувати в думках ті явища й речі, які зустрічалися їй поєднаними в дійсності. Ця асоціативна здатність людського розуму лежить в основі народної творчості. Віра в одухотворення всієї природи, персоніфікація її – коли в найдрібніших подробицях довколишнього світу бачиться вияв особистого життя чи волі – найголовніша причина перетворення фактів повсякденного досвіду у вимисел. В усі часи у різних поколінь духовний досвід виявляється в найрізноманітніших поняттях та формах, але сутність усіх виявів єдина – осягнення й осмислення основоположних знань людського буття. В міру усвідомлення підняття людини до вищих духовних ідеалів вдосконалювались образи, символи духовних начал. Так у ході тривалої духовно-природної практики формується етнічне осердя нації.

Загальновідомо, що власному житлу, його будівництву й облаштуванню українці надавали великого значення.

На певному етапі свого розвитку, з осягненням істини, що житловий простір має поєднувати в собі чотири сторони світу, народ у своїй творчості і звичаєвості, що супроводжувала будівництво житла, вдається до аналогій та ворожінь. Їх зафіксував П.Чубинський: “В самий перед, там де думаєш встановить хату, треба на всіх чотирьох углах понасіпати по купци жита; та як переночує тее жито та ніхто його не займе, то там можна хато строить. А як переночує та хто-небудь поворошить жито, то там не можна строить, через те не можна, що там чорти будуть товктись: “Де треба строить хату, то перше треба назначить

місце по всіх чотирьох углах, понасіпуть ямки да й понасіпати пшеници; як нищо не поисть да трое суток, то те мисто благополучне и там можна хату закладать”⁴. Подібні звичаї існують на всій території України.

Є в записках П.Чубинського й інші побутуючі серед народу сентенції щодо поводження людини з окремими конструктивними елементами будівлі при будівництві, як, наприклад: “Як хату роблять, то не можна бить по сволоку довбнею й сокирою, щоб голови не боліли. Ще кажуть не буде в тій хати життя доброго”⁵. Тут сволок символізує те високе небесне, що покриває житловий простір людини й утримує рівновагу між ними, і з ним потрібно поводитись шанобливо.

З найдавніших часів з метою умилоствлення вищих сил, яким повинні люди підпорядковуватись у будівництві, існують різні форми жертвоприношень, що відзначаються оригінальністю в різних регіонах України. Іноді вони пов’язані з ворожбою, як, наприклад, у звичаї, зафіксованому П.Чубинським; “Назначив место для пост ройки дома, хазяйка печет несколько хлебов и на одном из них делает какою-нибудь заметку. Испекши хлеб, осматривают намеченный и гладок ли он или нет? В первом случае хозяину будет жить хорошо, во втором – плохо, и тогда он обращается к “ворожбитам”. Вечером в день печения хлеба, берут сухой овечьей шерсти, раскладывают на место, назначенном для пост ройки дома и на шерсть ставят порожний горшок. На другой день утром вижимают шерсть, и если окажется хоть одна капля воды, то это служит очень хорошим признаком, и наоборот”⁶. Тут фігурують узвичаєні в народних жертвоприношеннях хліб, а також суха овеча шерсть. Овеча шерсть, а не сам “агниць” чи його шкіра – ця символіка засвідчує вже про досить пізні походження вірування.

Можна говорити також, що П.Чубинський віддає належне при дослідженні народної культури акцентуванню на відображенні у народній звичаєвості та віруваннях головного напряму трудових занять, у даному разі українців-хліборобів і скотарів (хліб і овеча шерсть). Овеча шерсть в українській обрядовості символізує достаток,

³Чубинський П. Мудрість віків.– К., 1995.– Кн. I.– С. 12.

⁴Чубинський П. Мудрість...– С. 111.

⁵Там само.

⁶Там само.

хліб, зерно, жита – життя і благополуччя. “Размерив для избы место, вяжут дерево, потом копают ямы для столбов, в эти ямы сыпят рожь, для того чтобы Бог дал житья и жизнь, – на “довгий вик”, потом на ночь кладут в каждый из четырех углов по “целушке” хлеба и стаканчику воды. Это делается для того, чтобы узнать, счастливо ли то место, где закладывают дом. И если на другой день застают в таком же виде хлеб и воду, и если вода прибудет так, что переливается через край, то это считают весьма хорошим признаком, а если застанут хлеб и воду тронутым, то считают несчастьем, и такой человек неохотно уже строит дом, а иные сейчас обращаются к знахаркам или же к “ворожбытам”. И еще “перед постройкою сарая кладут на 4 углах избранного места по краюшке хлеба и горсти ржи. Если рожь и хлеб – нетронуты – избранное место годится для постройки”⁷.

Звернув увагу видатний дослідник і на міфоно-стичне творення значень/сенсів, у яких присутня парадоксальна логіка зовнішнього-внутрішнього. Шляхом ритуально-містеріальних дій один простір безкінечно переходить в інший, формується в універсальний. “Хата, палац, місто, фортеця – це начало жіноче, але якісна риса чоловіка, одна з його можливих актуалізацій”⁸. Фольклорна культура відтворює екзистенцію людини як модальність відношення жіночого начала (внутрішнього) до чоловічого (зовнішнього) і навпаки. Жінка-мати ховає в собі зародок нової людини так як піч ховає в собі вогонь – начало традиційно чоловіче, а чоловік, одружуючись, стає охоронцем дому і тим самим вміщує в собі начало жіноче, як об’єкт безкінечно малий. У фольклорі постать дівчиноньки, жінки, матері, Баби Яги пов’язані з власним оточенням – хатою, містом, полем, труною – різними площинами універсального простору, а отже, є тільки персоніфікованими обставинами, іменами власного місця.

У фольклорних текстах присутні всі можливі варіанти жінки-простору: незаймана дівчиця, дівчинонька, наречена, що відповідають образам білої хати (укр.), білого двору (пол., болг.), білого

міста (болг.) чи фортеці, жінка заміжня, мати – це хата, чи місто – “жінка-фортеця”.

Ось кілька мотивів воєнного нападу:

*Ой заграно, забубнено ранейко,
Збирайся, князю Івасю, борзейко,
Та поїдемо тихим Дунаєм до замку,
Постаємо си в три рядочки на ганку,
Там будемо білий камінь лупати (розбивати мури),*

Чей би ся могли молоду Марисю достати.

“Серед тисяч мотивів, які збіглись у варіантах XIX віку (тисяч – цілком арифметично: один звід Чубинського містить до півтори тисячі п’єс).

*Тихо, тихо, лотоками
вода йде, –*

*Що сестриця до братика
чолом б’є:*

*Ой виметай, братику,
новий двір,*

*Та застилай, братику,
тесов стіл,*

*Та наповняй, братику,
кубочки.*

*Привітай же, братику,
дружечки!*

*Ой до двору, дружечки,
до двору,*

*Нахиляйте сосонку
додолу,*

*Принесемо сосонку
додому,*

*Поставимо сосонку
на столі”⁹.*

Простір хати, міста – це сфера “культурна”, змодельована чоловічою рушійною силою – будівничим і господарем – і з “хаосу” природи трансформована у залюднений “космос”. Чоловіка сприймали у сільському середовищі селян як соціально зрілого лише тоді, коли він міг самостійно збудувати будинок.

Ой там на горі дим, не дим?

Ой там Василенько дом робив,

Да всю ніченьку не всипав

⁷Там само.– С. 110–111.

⁸Конева Я. Фортеця на ім’я жінка у писемному фольклорі слов’ян // Народна Творчість та Етнографія.– К., 2006.– № 2.– С. 71–73.

⁹Потебня А.А. Объяснения малорусских и средне народных песен.– Варшава, 1887.– С. 622.

Собі дівчину прикликав:
Ой чи будеш ти жоною,
Моїм дочкам слугою?¹⁰

Уявлення про конструкцію житла, його форму, розташування його окремих елементів змінювалися у зв'язку із змінами уявлень людини про будову всесвіту, про своє місце в ньому, про значення її житла, що і відмежовує, і водночас поєднує її з живою природою і зі світом.

У низці народнопоетичних творів, які привернули увагу П.Чубинського, відобразилась еволюція житлового будівництва та поглядів людини, зокрема українця, на житло, його будівництво. Українці всіляко намагалися вдосконалити своє житло, щоб воно було його надійним прихистком, з другого – вони шукають можливості поєднатися з живою природою, з усім Божим світом. Цікаві в цьому відношенні записані вченим легенди про прорубування вікон у хаті. Світло в народній демонології пов'язане з дією добрих, божественних сил, темрява – злих. Дім стає сприятливим для життя тільки тоді, коли ним оволодівають добрі, світлі сили. В одній з цих легенд народ трактує появу вікон в хаті як добру волю Бога. За легендою світло в дім ніяк не міг занести в мішках Чорт, хоч як не трудився: “Скільки ни тружусь, скільки ни ношу света, а в хате все таки темно. – Подари мене, – сказав Господь, – то я и сделаю. – Бери, а то мне уже наскучило носить. Тогда Господь сделал три окна, и в хате стало светло. С тех пор люди начали строить хаты”¹¹.

П.Чубинський звертає увагу на поєднання дохристиянських і християнських світоглядних підходів у трактуванні образів живої природи, зокрема дерева, на що зверталась велика увага в традиціях народного будівництва. Серед зафіксованих ним фольклорних творів значна кількість відображає ще язичницьку тісну, нерозривну єдність людини з природою. Вся природа – загальний дім для всіх людей.

А з гори, з долу вітерець повіва,
Вітерець повіва, Дунай висиха,
Дунай висиха, зільом зароста,
Зільом зароста, великим пахільом.

Спасає його сивий олень,
На тім оленці тридесять рожеків
На першім рожку терем.

На сих великих рогах – як на дереві – міститься “теремець” або світлиця, колиска, що в інших варіантах висить на чудеснім дереві, золоторечій сосні або золотогілій яблінці – і в ній пеститься молодець або дівчина, котру величають – один з популярних величальних мотивів:

А в чистім полі стоїть яблінка,
На тій яблінці золота гильця,
А на тій гильці чей колисочка¹².

Подаються відомості й про добрі, сприятливі для будівництва житла людей дерева і, навпаки. Наприклад:

“Сосна. (Холмская Русь). Постоянную зелень сосны объясняют особенным благословением Божиим, почившим на ней с того времени, как древесина её оказалась негодною на гвозди при крестном страдании Христа Спасителя.

Ива. (Ушицкий уезд). Ива проклята Богом за то, что из неё делаются были гвозди, которыми сколачивали крест для припятия Спасителя. За то её точат черви.

Дуб. (Каневский уезд). “Дуб минявсь з березою корою, да вона не схотила, каже: “Мене кора на свити тилькы и держыть”.

Берёза. (Каневский уезд). “Юда хотив перше повисытьця на берези, а вона злякалась та й побилела, чырез тее вона й тепер била”.

“Суха верба”. (Винницкий уезд). Поверье гласит, что в сухой вербе сидит черт. Об этом говорит и пословица: “Влюбывся, як чорт в суху вербу”.

“Усохле дерево”. (Будаевка). “Котре дерево усохле, то не можна ёго ложыты, щоб сад не всыхав, а треба на тын стромляты”.

Бузина. (Литинский уезд). Бузина – дьявольское произведение: её насадил черт и тепер постоянно сидит под нею, поэтому её никогда не выкапывают с корнем, чтобы не раздражать дьявола, а оставляют расти, в каком бы месте она ни была.

¹⁰Чубинський П. Мудрість...– С. 110.

¹¹Грушевський М. Історія української літератури.– К., 1993.– Том I.– С. 279.

¹²Грушевський М. Історія...– С. 301.

Бузину називають чертовим, проклятим деревом, потому что на ней повесился предатель Спасителя, Иуда. Бузины не следует ни рубить, ни выкапывать, чтобы не навлечь на себя несчастья.

(*Винницкий и Проскуровский уезды*). Бузина считается кустарником нечистым; в особенности нельзя уничтожать корней её: сведет руки и ноги смельчаку, сделавшему это. Равным образом нельзя ничего строить на том месте, где есть старый корч бузины: это – обиталище черта”¹³.

Будівництво хати у відповідності до народного світогляду – справа богоугодна. Разом з тим, її зведення, упорядкування вимагало від людини винахідливості, розуму. Тому в легендах про будівництво народ вводить образи, що втілюють у собі мудрість. Соломон за версією, відображеною в одній з легенд, першим збудував хату. В іншій легенді розповідається, як прийшов до думки збудувати дім Ной після потопа. Але світло впустила в дім божественна істота – Ангел.

“Изба (Ушицкий уезд). “Первую избу построил сатана, но, построивши, не проделал окон, и в ней было темно. Не зная, что делать, чтобы был свет в избе, сатана взял мешок и давай носить мешком солнечный свет; что принесет, выпустит в хате, а света все-таки нет. Вот приходит Бог и спрашивает его, что он делает? Сатана говорит, что он построил избу, но в ней темно, как ночью, а хотелось бы, чтобы было светло, как бывает на дворе днем.

– Сколько ни тружусь, сколько ни ношу света, а в хате все-таки темно и темно.

(*Литинский уезд*). “До потопа люди не умели строить домов и жили под открытым небом. После же потопа, когда наступила сильная зима, Ной выстроил для своего семейства деревянный шалаш, вроде какой-то конурки, и в ней проводил несколько зим. С увеличением семейства Ноева он построил большой шалаш; наконец, усовершенствовавшись в плотничьем искусстве, он построил маленький домик. Первые после Ноя домики всегда строились без окон; одна женщина, желая осветить свой домик, схватила решето и начала бегать по двору, желая уловить луч солнца. Во время этого занятия ей явился какой-то

человек, наверно ангел, и, посмеявшись над нею, сказал:

– Дурна ты, баба. – Взял затем топор, прорубил в доме дыру, и таким образом комната осветилась. Увидев это, женщина сказала:

– Все это хорошо, но как я стану защищать свою избу от холода?

Желая помочь её горю, поясненный выше человек пошел на берег моря, нашел большую рыбу, вынул из неё пузырь и таким образом закрыл сделанное отверстие в доме, не отнимая тем света. С того времени начали все подражать той женщине”.

(*Винницкий уезд*). Говорят, что до Соломона не было хат и люди большею частию не были изобретательны. Но раз, посещая своё царство, Соломон увидел, что человек строил деревянную избу”.

Як бачимо, в цій легенді вже віддається належає і здоровому людському глузду, і людській винахідливості, і вмінню по-доброму жити з оточуючим довкіллям, використовуючи в ньому все, у чому відчуває потребу людина.

Намагання українців забезпечити свою єдність, нерозривність з рідною природою, задобрити її, відтворити її буйне квітування у своїй хаті і навколо неї виявилось в оточенні свого житла садками, квітником, у розписуванні віконних рам, печі, одвірків, у витинанках, художньому різьбленні тощо.

Вікна і двері виступали у ролі каналів спілкування людини з навколишністю, наділялися магичними властивостями оберегів житла. Сіни відігравали визначну комунікативну функцію. З них здійснювався перехід до хати, комори, на горище.

П.Чубинський наводить народні повчання:

“Окна – это места для ангелов. На окнах всегда невидимо сидят ангелы.

(*Переяславский уезд*). “Не годятся у викно плювать, бо на викни сыдыть анол – Божий слуга”.

(*Винницкий уезд*). Соломон выдумал прорубать окна, а пока он не выдумал, то люди жили в пустых темных домах”.

Археологічні матеріали засвідчують, що вікно у конструкції житла з'явилося пізніше дверей. Зрозуміло, що там, де первісні люди шукали притулок (зазвичай, у печерах, ямах), вони намагалися затулити отвір, захищаючись від звірів, ворогів

¹³Чубинський П. Мудрість...– С. 95–86.

та негоди. Якщо ж йдеться про вже змайстроване примітивним способом наземне помешкання, то в ньому міг бути лише отвір для виходу диму від вогнища.

У комплексі звичаїв, обрядів та вірувань, пов'язаних із житлом, тісно переплелися елементи практичного досвіду й забобонів, раціонального й ілюзорного, язичницьких та християнських вірувань. Різниця між релігійною і, власне, народною обрядовістю ніколи не була чіткою. Традиційні звичаї, обряди й вірування мають у собі компоненти як дохристиянських вірувань, так і елементи церковної ритуалістики. Адже розвиток релігійних уявлень був поступовим, одні форми не витісняли інших повністю, нове часто нашарувалося на старе.

Житло як один з важливіших компонентів життєзабезпечення є одночасно і формою штучно створеного людиною простору. Воно активно сприяє формуванню уявлень про зв'язки “зовнішній-внутрішній”. “Зовнішній”, згідно з фольклорною традицією, розшифровується як неосвоєний, дикий, природний простір типу “ліс”, “поле”, “гори” тощо. “Внутрішній” – відповідно “свій”, “людський”, “олюднений”, “домашній”, “хатній”. Відношення “внутрішній-зовнішній” може інтерпретуватися як “належний культурі – неналежний культурі”.

Посвячений з дотриманням усіх ритуалів і приписів будинок у народній свідомості фігурує як священний. У важливі моменти життя людина звертається до батьківського дому, батьківської хати, її порогів. У народній обрядовості дерев'яний поріг виступає як оберіг, наприклад, до порогів звертаються під час весільного, родильного та поховального обрядів.

П.Чубинський фіксує узвичаєне в народі правило: “На порозі грих що-небудь робить, бо не буде воно так, як хочеш”.

Поріг – деталь, яка ніби замикає коло, хатній простір, виступає символом початку чи закінчення дому. За народними віруваннями – то місце перебування душ пращурів, що зв'язано з первісним звичаєм ховати мерців у хаті і часто під порогом. Тому й відомо чимало звичаїв та обрядів, пов'язаних з порогом дому. Коли наречена переходить до хати свого судженого, її переносять через поріг, бо духи пращурів нової родини ще її

не знають, а тому можуть поставитися до неї не зовсім приязно.

Біля нього відбувалася церемонія єднання двох родових вогнів.

Павло Чубинський пише: “Ще виразніше виступає се при тім приході, коли дві свахи, з роду молодого і молодої, стрічаються на чолі обох сторін на порозі хати молодої, з хлібом і сіллю і з засвіченими свічками: цілуються, ставши правими ногами на поріг, і зліплюють свічки до купи на знак повного об'єднання нової пари”. Ним наводиться поширена в Овруцькому повіті весільна пісня (“співанка”):

*Ми з миром миро валися,
Дві свашечки цілувалися,
На першій порозі, на лютім морозі,
Да зліпили свічки докупки,
Да зведено діти до парки*¹⁴.

Поховальний обряд вимагав під час винесення труни з хати тричі стукати нею об поріг, що означало своєрідне прощання померлого з домом, пращурами. А для того, щоб його душа не поверталась, зарубували сокирою поріг з боку від середини хати.

В даній статті ми, безперечно, піддали аналізу не всі зібрані П.Чубинським матеріали, що розкривають світоглядні засади народного будівництва. Ми зупинилися лише на магістральних напрямках даної теми, хоча у видатного дослідника є ще чимало цікавих і переконливих свідчень про надзвичайно відповідальне, небуденне, глибоко духовне ставлення до всього, що пов'язане з будівництвом взагалі, з житлом, його інтер'єром та екстер'єром зокрема. Ці свідчення передані в загадках, заклинаннях, у весільній та похоронній обрядовості, народному календарі.

Таким чином, зроблені П.Чубинським дослідження народної творчості, в якій відображені погляди українського народу на будівництво, ще раз підтверджують істину, точно й чітко сформульовану геніальним М.Гоголем: “...архітектура – це літопис світу: вона промовляє навіть тоді, коли мовчать літописи, пісні й перекази”¹⁵.

¹⁴Грушевський М. Історія...– С. 270.

¹⁵Гоголь Н. Об архитектуре нынешнего времени // Гоголь Н. Собрание сочинений: В 6-ти томах.– Т. 6.– Москва, 1953.– С. 57.